

- XV, Physical Education and Sport Management. 2026. № 2. P. 212-231. DOI: 10.35219/efms.2025.2.15.
22. Sevilmis A., Özdemir İ., García-Fernández J. The history and evolution of fitness. SPORT TK-EuroAmerican Journal of Sport Sciences. 2023. Vol. 12. P. 4. DOI: 10.6018/sportk.493851.
23. Shandryhos V. I., Shandryhos H. A. Formation and development of women's wrestling in the Olympic Games program. Олімпійський рух на теренах України – минуле та сьогодення : матеріали Всеукр. наук. конф., 6-7 лют. 2025 р., м. Тернопіль / за заг. ред. А. В. Огністого, К. М. Огністої. Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2025. С. 38-43.
24. Shandrygos V., Shandrygos G., Vynnychuk O. The origin and development of sports wrestling as an Olympic sport. Олімпійський рух на теренах України – минуле та сьогодення : матеріали Всеукр. наук. конф. / за заг. ред. А. В. Огністого, К. М. Огністої. Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2023. С. 38-45.

Микола БАРМАК

*Доктор історичних наук, професор,
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка,
Тернопіль, Україна
barmakmv@tnpu.edu.ua*

ФІЛОСОФСЬКА РЕФЛЕКСІЯ «ОТРУЄНОЇ» СОЦІАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ ЯК ЧИННИКА СОЦІАЛЬНОЇ ДЕСТАБІЛІЗАЦІЇ

Сучасна російсько-українська війна стала не лише геополітичним, але й глибоко філософським викликом – питанням про природу масового насильства, ідеологічного виправдання злочинів та маніпуляції суспільною свідомістю. Як мільйони людей можуть підтримувати або мовчки приймати злочинний режим? Яким чином руйнується здатність суспільства до морального судження? Ці питання повертають нас до класичних проблем соціальної філософії: природи ідеології, механізмів маніпуляції свідомістю та умов, за яких суспільство стає вразливим до тоталітарних патологій [1].

Концепція «отруєної» соціальної свідомості охоплює процеси цілеспрямованого, системного ураження когнітивних, ціннісних та комунікативних здатностей суспільства – перетворення його на пасивний інструмент ідеологічних маніпуляцій.

Теоретичне підґрунтя «отруєної» свідомості в сучасній росії не є аморфним чи стихійним. Воно має виразну інтелектуальну генеалогію, пов'язану передусім з трьома мислителями: Іваном Ільїним (1883–1954), Євгеном Меснером (1891–1974) та Олександром Дугіним (нар. 1962). Саме їхні ідеї – у різних комбінаціях і інтерпретаціях – стали концептуальним підмурком

кремлівської ідеології, обґрунтуванням «духовного» виміру агресії та інструментом легітимації «справедливої» війни.

З цією метою потрібно здійснити філософську реконструкцію механізмів «отруєння» соціальної свідомості через аналіз ідей Ільїна, Меснера і Дугіна та показати, як ці ідеї функціонують у теоретичному обґрунтуванні сучасної російсько-української війни.

«Отруєна» соціальна свідомість – це операціональний концепт, що описує специфічний стан суспільної свідомості, за якого виявляється системне ураження її базових функцій: пізнавальної (здатності до адекватного відображення соціальної реальності), ціннісно-нормативної (здатності до морального судження та ціннісної орієнтації) та комунікативної (здатності до відкритого, раціонального дискурсу).

Отруєння свідомості відбувається через декілька взаємопов'язаних механізмів. По-перше, епістемологічне отруєння – систематичне спотворення картини реальності через дезінформацію, пропаганду, вибіркове висвітлення подій та «постправдовий» дискурс, в якому кордон між фактом і фікцією навмисно розмивається. По-друге, аксіологічне отруєння – деформація ціннісно-нормативної системи: нав'язування ієрархій, в яких насильство виправдовується «вищою» метою, жертва демонізується, а агресор постає захисником. По-третє, комунікативне отруєння – руйнування умов раціонального дискурсу, підміна аргументів риторикою страху, ненависті та ресентименту.

«Отруєна» свідомість – це не помилка і не невігластво. Це результат цілеспрямованої операції з управління реальністю, в якій ідеологічні апарати держави перетворюються на машини систематичного виробництва когнітивних і моральних патологій.

Ключова відмінність «отруєної» свідомості від простої дезінформованості – у системності та суб'єктивній непомітності процесу: носій отруєної свідомості переконаний у власній правоті, адже відповідний образ реальності є для нього природним, само-собою-зрозумілим. Це – те, що Луї Альтюссер називав «інтерпеляцією»: механізм, через який ідеологія впроваджує суб'єктів у власні структури, змушуючи їх відчувати ідеологічні конструкти як власну ідентичність.

«Отруєна» свідомість не виникає у вакуумі – для неї необхідне специфічне соціальне середовище. Дослідження авторитаризму та тоталітаризму виявили низку умов, що роблять суспільство особливо вразливим. По-перше, це криза ідентичності та соціальна аномія – ситуація, коли традиційні смислові системи руйнуються, а нові ще не сформовані. Е. Дюркгейм показав, що аномія продукує відчуженість і схильність до крайніх рішень. По-друге, ресентимент –

Ф. Ніцше і М. Шелер описали цю психологічну установку як хронічне переживання образи, заздощів та бажання помститися тому, кого вважають «винним» у власній нещасливості.

По-третє, монополізація інформаційного простору – ситуація, коли держава або пов'язані з нею актори контролюють медіапростір, освіту та культурне виробництво, унеможливаючи доступ до альтернативних джерел. По-четверте, нормалізація насильства – поступове звикання до жорстокості через її естетизацію, героїзацію та включення у повсякденний дискурс. По-п'яте, культ жертвовності та обраності – ідеологічна конструкція, що представляє народ як «обраний» месіанський суб'єкт, покликаний виконати «велику місію» всупереч зовнішнім ворогам.

Саме ці умови в поєднанні з цілеспрямованою ідеологічною роботою формують соціальний ґрунт, на якому «отруєна» свідомість не лише можлива, але й закономірна. Далі ми розглянемо трьох мислителів, чиї ідеї надали цьому «отруєнню» теоретичне обґрунтування та ідеологічну легітимність.

Одним із найсуперечливіших представників російської релігійної філософії першої половини ХХ століття є Іван Ільїн (1883–1954). Вихованець Московського університету, послідовник гегелівської традиції, він у 1920-х роках, перебуваючи в еміграції, пройшов ідейну трансформацію до войовничого православного націоналізму та апології фашизму. Його центральні праці: «Про опір злу силою» (1925), «Наші завдання» (1950–1954), «Шлях духовного оновлення» (1937) [2].

У «Про опір злу силою» Ільїн полемізував із Л. Толстим, стверджуючи, що пацифістська непротивлення злу є не лише хибним, але й злочинним принципом. Духовна людина, за Ільїним, має право і навіть обов'язок застосовувати фізичне, у тому числі смертоносне насильство, якщо це необхідно для боротьби зі злом. Примітно, що «зло» у нього не обмежується конкретними особами чи діями – воно онтологізується, стаючи метафізичною силою, втіленою в певних народах, рухах та ідеях.

Центральним у філософії Ільїна є образ держави як духовного організму, що є земним втіленням Божественного порядку. Ця ідея, що поєднує православну теологію з гегелівською філософією права, перетворює державу на абсолютну цінність: служіння їй є служінням Богу, а її руйнування – сатанинським актом. Звідси – глибокий консерватизм і антиреволюційність: будь-яка спроба змінити державний устрій ззовні чи знизу є богоборством.

Ільїн розробив концепцію «органічної демократії» – форми державного управління, в якій «народ» виступає не як сукупність атомарних індивідів з правами, а як цілісний духовний організм, що потребує сильного лідера-«вождя», здатного виражати його колективну волю. Це – не демократія в

ліберальному розумінні, а вождистська модель, в якій харизматичний правитель легітимується через містичну єдність з «народним духом».

«Росія є живим організмом... Вона є не механічним поєднанням провінцій, а живою духовною єдністю. Хто не відчуває цього – той не знає Росії і не розуміє її долі» – писав Іван Ільїн в роботі «Наші завдання». Цей органіцизм має виразний антиліберальний і антизахідний характер. Ільїн протиставляє «російський духовний шлях» «раціоналістичному» Заходу, в якому він бачить джерело матеріалізму, безбожжя та розкладу. Схід (православний, «соборний») і Захід (раціоналістичний, «атомістичний») у нього – два антагоністичні цивілізаційні принципи.

Особливо важливим для розуміння рецепції Ільїна в сучасній росії є його позиція щодо фашизму. У 1920–1930-х роках він відкрито симпатизував Муссоліні та Гітлеру, вбачаючи у фашизмі «здоровий» імпульс проти більшовицького зла. У 1933 році він написав, що «Гітлер зупинив процес більшовизації Німеччини», і що «це заслуга, яку слід визнати». Лише після Другої світової війни Ільїн дистанціювався від нацизму – але не від принципу авторитарного вождизму [4].

Симпатії до фашизму пов'язані з ключовою рисою ільїнської думки: переконанням у тому, що у добу кризи і хаосу сильна авторитарна влада є необхідною умовою «відновлення духовного здоров'я нації». Демократія – це розкіш, доступна лише «зрілим» народам; «молоді» та «травмовані» народи потребують «дисципліни», «ієрархії» та «жертвості».

Після 1991 року Ільїн переживає справжній ренесанс у росії. Його праці видаються масовими тиражами, він включений у навчальні програми університетів. Путін неодноразово цитував Ільїна у своїх промовах – зокрема, вислів про те, що «Росія повинна відновити свою духовну силу», та тезу про «нерозривну єдність» «Русского мира». У 2005 році прах Ільїна було перепоховано в Москві за участю президента [10].

Функція Ільїна в ідеологічному комплексі путінізму – надати йому метафізичного, духовного обґрунтування. Кремлівська агресія проти України подається не як загарбницька війна, а як «духовна місія» Росії – захист «православної цивілізації» від «безбожного» Заходу, відновлення «органічної єдності» «руського миру». Ільїнська апологія насильства заради «вищих» духовних цілей стає теоретичним обґрунтуванням воєнних злочинів: знищення «духовно чужого» є не злочином, але сакральним обов'язком.

Менш відомий широкому загалу, проте надзвичайно впливовий у колах російських геополітиків і військових стратегів є Євген Едуардович Меснер (1891–1974). Офіцер білої армії, емігрант, він провів більшу частину життя в Аргентині та Сербії, де й написав свої основні праці. Центральна з них –

«Хочеш миру – переможи мятеж-війну» (1971), в якій він розробив концепцію «мятеж-війни» (заколотної війни) – нового типу конфлікту, що прийде на зміну класичним міждержавним війнам.

Меснер зафіксував глибинну трансформацію характеру сучасних конфліктів: перехід від «регулярного» фронтального зіткнення армій до «нерегулярного», «розмитого» протиборства, що охоплює не лише фізичний, але й психологічний, інформаційний, культурний і соціальний простори. Його ідеї випередили час – вони передбачили те, що пізніше отримало назву «гібридна війна», «психологічна операція» (PSYOP), «інформаційна війна».

Ключовий концепт Меснера – «мятеж-війна» (від «мятеж» – заколот) – це тип конфлікту, в якому перемога досягається не через знищення збройних сил противника, а через підрив його внутрішньої єдності, деморалізацію населення, розпалювання соціальних конфліктів та дестабілізацію державних інститутів. Воєнна дія доповнюється або заміщується дією психологічною, ідеологічною та соціальною. «У мятеж-війні перемагає не той, хто знищив більше солдатів, а той, хто зламав дух народу противника, змусив його зневіритись у власній правоті та у власних лідерах» – зазначав Євген Меснер у роботі «Хочеш миру – переможи мятеж-війну».

Метасубверсія – це найвищий рівень «мятеж-війни», де об'єктом атаки стає саме соціальна свідомість: системи цінностей, культурні коди, ідентичнісні наративи суспільства-мішені. Мета – не захоплення території, а «захоплення» розумів і душ, перетворення противника зсередини, його дезорієнтація та параліч волі до опору. Це – концепт, який безпосередньо пов'язується з ідеєю «отруєної» свідомості.

Меснер виділяє кілька рівнів метасубверсії: перший – пропаганда і дезінформація (зовнішній, найпростіший рівень); другий – підрив довіри до еліт і інституцій; третій – розпалювання внутрішніх конфліктів (класових, етнічних, релігійних); четвертий – руйнування культурної ідентичності та підміна цінностей; п'ятий – «атомізація» суспільства, його перетворення на безструктурну масу, нездатну до колективних дій.

Конкретні технології метасубверсії, описані Меснером, вражають своєю актуальністю: вони майже дослівно відповідають практикам сучасної російської гібридної агресії. По-перше, «мятежники» (агенти метасубверсії) мають діяти непомітно, розчинившись у цивільному суспільстві противника. По-друге, необхідно культивувати «п'яту колону» – внутрішніх агентів впливу, що можуть бути представниками різних соціальних груп: журналістами, академіками, релігійними діячами, бізнесменами.

По-третє, Меснер наголошує на важливості «уявних опозицій» – штучно створених рухів або організацій, що симулюють опозиційність, але насправді

служують інтересам агресора. По-четверте, він теоретизує «ланцюгові реакції» дестабілізації: коли правильно ідентифіковані «вузлові точки» соціальної системи атаковані, їхня руйнація призводить до каскадного розпаду цілої системи. По-п'яте, він підкреслює ключову роль часу: метасубверсія – тривалий процес, що може тривати десятиліттями до «вирішального удару».

Ідеї Меснера отримали систематичне визнання в сучасній росії – насамперед у Академії Генерального штабу та в колах «нових геополітиків». Генерал Валерій Герасімов практично відтворює ключові положення Меснера про пріоритет «невоєнних» засобів у сучасному конфлікті. Принцип «4:1» (чотири невоєнних засоби на один воєнний) – це пряма ремінісценція меснерівської доктрини мятеж-війни.

Стосовно України операціоналізація меснерівських ідей включає: роки системної дезінформації та пропаганди через підконтрольні медіа; культивування «проросійської» п'ятої колони в українській політиці, церкві та культурі; розпалювання регіональних та мовних суперечностей; підриг довіри до державних інститутів; кіберверсії атак на критичну інфраструктуру та інформаційний простір. Повномасштабне вторгнення 2022 року було, у меснерівській логіці, «вирішальним ударом» після тривалої підготовки [5; 11].

Найвпливовішим і найпродуктивнішим з трьох розглянутих мислителів у сенсі безпосереднього впливу на сучасну російську ідеологію є Олександр Дугін (нар. 1962). Його доробок надзвичайно об'ємний: понад 30 книг, численні статті, телевізійні виступи, лекції. Ключові праці: «Основи геополітики» (1997), «Четверта політична теорія» (2009), «Ноомахія: Війни розуму» (більше 30 томів), «Есхатологічний авангард» (2021).

Дугін поєднує в собі ерудита і маніпулятора, академічну риторику і містицизм, посилення на авторитетних мислителів і відверто расистські та нацистські побудови. Він прагне легітимізувати ультраправий екстремізм через академічний апарат, що й зробило його ідеї особливо небезпечними та привабливими для певних інтелектуальних кіл.

Ядром дугінської думки є геополітичний дуалізм Суші (континентальна цивілізація, Росія-Євразія) та Моря (морська цивілізація, США-Атлантика). Цей дуалізм запозичений у класичних геополітиків – Г. Макіндера, Н. Спайкмана, К. Гаусхофера, – але Дугін радикалізує його, надаючи йому метафізичного, майже манхейського характеру: Суша і Море – це не просто стратегічні концепції, але й онтологічно протилежні цивілізаційні принципи, «буттєві сили» [6].

Росія у цій схемі постає «серцем» Євразії, сакральним центром континентальної цивілізації, приреченим протистояти «морській» гегемонії США і Заходу. Відтак будь-яка геополітична активність росії – включно з

агресією проти сусідніх держав – є не злочином, але «онтологічним» самовираженням, захистом «буттєвої» ідентичності.

У «Четвертій політичній теорії» (ЧПТ) Дугін пропонує новий ідеологічний синтез, що має подолати три «провалені» політичні теорії ХХ ст.: лібералізм, комунізм і фашизм. Суб'єктом ЧПТ є не індивід (лібералізм), не клас (марксизм) і не нація чи раса (фашизм), а хайдеггерівський концепт «ось-буття», переосмислений Дугіним як колективна «буттєва ідентичність» народу або цивілізації. ЧПТ – це ідеологія, що легітимізує знищення ліберального міжнародного порядку і заміну його «багатополярним» світом, в якому кожна «цивілізація» розвивається за власними законами, відкидаючи «нав'язані» Заходом права людини, демократію та міжнародне право. У практичному плані це означає обґрунтування права Росії ігнорувати будь-які міжнародні зобов'язання, якщо вони суперечать її «цивілізаційним» інтересам [3].

Ставлення Дугіна до України є особливо показовим та ідеологічно значущим. Ще у 1997 р. в «Основах геополітики» він заявив, що Україна як окрема держава є геополітичним нонсенсом і має бути або розчинена в росії, або розчленована: «Україна як держава не має жодного геополітичного сенсу... Центральна Україна і взагалі так звана «малоросійська» ідентичність мають бути сприйняті не як виявлення «нації», а як геополітичний проєкт антиросійських сил».

Дугін заперечує існування окремого українського народу, культури та ідентичності, представляючи їх як штучні конструкти, створені Заходом для протидії росії. Це – пряме теоретичне обґрунтування геноцидної логіки, що стоїть за путінськими заявами про «денацифікацію» і «захист» «русскаязычного» населення. Після початку повномасштабного вторгнення Дугін відкрито закликав до тотального знищення: «Убивати, убивати, убивати. Більше нічого я вам не скажу» [7].

Три розглянуті мислителі виконують різні, але взаємодоповнювальні функції в ідеологічному комплексі сучасного путінізму та в теоретичному обґрунтуванні агресивної війни. Ільїн надає метафізичне виправдання: держава як сакральний організм, насильство як духовний обов'язок, Росія як месіанська сила. Меснер надає стратегічний інструментарій: технологія «отруєння» свідомості, доктрина метасубверсії, концепція тотального протиборства без розмежування мирного і воєнного часу. Дугін надає геополітичну рамку: росія як цивілізаційний суб'єкт, Україна як не-суб'єкт, Захід як онтологічний ворог.

У поєднанні ці три виміри утворюють ідеологічну систему, яка одночасно відповідає на питання «чому воювати?» (Ільїн), «як дестабілізувати перед ударом?» (Меснер) і «проти кого і за що?» (Дугін). Ця система є достатньо гнучкою і синкретичною, щоб апелювати до різних аудиторій: православних

консерваторів (Ільїн), військових і спецслужбістів (Меснер), «нових інтелектуалів» і молодих радикалів (Дугін).

Описані теоретичні концепти реалізуються через конкретні практичні механізми, що системно «отруюють» соціальну свідомість. Можна виокремити шість ключових механізмів.

Перший – контроль над наративом: державні медіа (РТ, «Первый канал», НТВ), системи шкільної освіти та університетські програми формують єдиний «офіційний» наратив про «русский мир», «сакральну місію», «зовнішніх ворогів».

Другий – деісторизація і фальсифікація: офіційна культурна пам'ять систематично спотворюється (фальсифікація Голодомору, Другої світової, Афганської кампанії), що унеможливорює критичне осмислення минулого.

Третій – «мова ворожнечі» та дегуманізація: медіапростір насичений дегуманізуючими метафорами (українці як «нацисти», «фашисти», «бандерівці», «нелюди»), що психологічно полегшують прийняття насильства.

Четвертий – культ жертвності та героїзація: загибель у «спеціальній воєнній операції» романтизується і сакралізується; солдати, що гинуть, стають «героями» і «захисниками», що усуває когнітивний дисонанс між масовими втратами і «перемогою».

П'ятий – «отруєна» ідентичність: через систему освіти, релігійні інституції та культурні практики формується ідентичність, в якій лояльність до держави є неодмінною умовою моральної гідності, а незгода з режимом – зрадою і ганьбою.

Шостий – технологічне «отруєння»: через соціальні мережі, боти та штучне просування контенту «отруєна» свідомість транслюється не лише всередині Росії, але й у соціальні простори інших суспільств – України, країн ЄС, США.

Важливо підкреслити: «отруєння» свідомості не є лише побічним ефектом агресивної політики – воно є цільовою функцією, стратегічним інструментом. Відповідно до меснерівської доктрини, повна дестабілізація суспільства-мішені є умовою перемоги: деморалізована, дезорієнтована, «отруєна» свідомість позбавляє суспільство здатності до ефективного опору.

Застосовно до України це означало: системна дезінформація (про «нацизм», «АТО», «громадянську» природу Донбаського конфлікту), підрив довіри до державних інститутів, розпалювання регіональних суперечностей, кібератаки. Мета полягала в тому, щоб до моменту повномасштабного вторгнення Україна постала перед Росією і перед власним суспільством як «нежиттєздатна», «корумпована», «розділена» держава, нездатна до ефективного опору.

Парадоксальним чином, однак, ця стратегія зазнала фіаско: замість очікуваного паралічу українське суспільство виявило безпрецедентну

консолідацію, стійкість і волю до спротиву. Це свідчить про те, що «отруєна» свідомість – не абсолютна зброя: суспільство, що має міцну ідентичність, сильні горизонтальні зв'язки і демократичну культуру, здатне виявляти «антитіла» проти цілеспрямованих маніпуляцій.

Проведений аналіз дає підстави для таких узагальнень. По-перше, «отруєна» соціальна свідомість є не метафорою, а операціональним концептом, що описує системне ураження пізнавальних, ціннісних і комунікативних функцій суспільства через цілеспрямовані ідеологічні маніпуляції. Цей концепт вкорінений у класичній традиції соціальної критики, але потребує адаптації до умов «постправдового» медіасередовища та гібридних конфліктів. По-друге, ідеї Ільїна, Меснера і Дугіна утворюють взаємопов'язану тріаду, що функціонально розподіляє ролі в ідеологічному обґрунтуванні агресивної політики: метафізично-сакральний вимір (Ільїн), стратегічно-технологічний (Меснер) і геополітично-цивілізаційний (Дугін). По-третє, сучасна російсько-українська війна є не просто геополітичним конфліктом, але й «ідеологічною лабораторією», в якій усі три доктрини пройшли практичну апробацію. Системна дезінформація, метасубверсивні операції, заперечення права України на окрему ідентичність – все це знаходить своє теоретичне підґрунтя в аналізованих ідеях [1; 5; 7].

По-четверте, розгляд «отруєної» свідомості не може завершуватись лише діагнозом – він вимагає терапевтичного виміру. Філософськими антидотами є: культура критичного дискурсу (Габермас), принцип відкритого суспільства (Поппер), відновлення публічного простору і громадянської дії (Арендт). Університет і науковий дискурс мають важливу роль у культивуванні цих «антитіл». По-п'яте, феномен «отруєної» свідомості є не лише «російською» проблемою – він є викликом для всіх демократичних суспільств, що перебувають під тиском гібридних інформаційних операцій. Розуміння механізмів «отруєння» є необхідною умовою ефективної відповіді на них.

Отже, «отруєна» соціальна свідомість – це не неминучість, а результат конкретних ідейних конструкцій, конкретних практик і конкретних владних стратегій. І якщо вона є результатом людської діяльності – вона може бути й предметом людського протидії. Філософія, і зокрема соціальна філософія, має в цій протидії незамінну роль: вона розкриває механізми маніпуляції, деконструє ідеологічні містифікації та вказує на нормативні підстави суспільства, побудованого на гідності, а не на страху.

ЛІТЕРАТУРА

1. Roozenbeek J. Propaganda and ideology in the Russian-Ukrainian war. Cambridge : Cambridge University Press, 2024.

2. Valliere P. Ivan Ilyin: philosopher of law, force, and faith // *Law and the Christian Tradition in Modern Russia*/ ed. by P. Valliere, R. A. Poole. London ; New York : Routledge, 2021. P. 306–325.
3. Shekhovtsov A. Aleksandr Dugin's neo-Eurasianism: the New Right à la Russe // *Religion Compass*. 2009. Vol. 3, no. 4. P. 697–716.
4. Nykl H. Ivan Ilyin: fascist or ideologue of the White Movement utopia? // *Studies in East European Thought*. 2025. Vol. 77. P. 351–373.
5. Пахоменко С., Грідіна І. «Неконвенційна зброя»: сек'юритизація історії в російсько-українській війні // *Ukraina Moderna*. 2024. Vol. 36. P. 45–67. DOI: 10.3138/ukrainamoderna.36.045.
6. Laruelle M. *Russian Eurasianism: an ideology of empire*. Washington, DC : Woodrow Wilson Center Press ; Baltimore : Johns Hopkins University Press, 2008.
7. Zeyliger V. The geopolitical conception of Russia's war on Ukraine: neo-Eurasianism and Eurasian regionalism // *New Perspectives*. 2025. Vol. 33, no. 3. P. 276–296.
8. Fridman O. *Russian "Hybrid Warfare": Resurgence and Politicization*. Oxford : Oxford University Press, 2022. 261 p.
9. Kytöneva S. Ivan Ilyin's views on war and violence and their use among Russian religious and military audiences, 2005–2023 // *Studies in East European Thought*. 2025. Vol. 77, no. 6. P. 1227–1240. DOI: 10.1007/s11212-025-09714-0.
10. Laruelle M. *Is Russia fascist? Unraveling propaganda East and West*. Ithaca : Cornell University Press, 2021.
11. Бармак М. В. Неоголошена війна. Механізм окупації українських земель Російською імперією. Тернопіль : [б. в.], 2019. 336 с.